

بررسی نقوش گچبری محراب مسجد ملک کرمان در دوره سلجوقیان و کاربرد آن در طراحی روسری

گروه طراحی دوخت، دانشکده هنر و معماری، مؤسسه آموزش عالی آپادانا،
شیراز، ایران

فاطمه جوکار *

چکیده

هنر اسلامی، هنری درون‌گرا و برخاسته از تفکر و اندیشه‌های عارفانه است که در قالب فعالیت‌های هنری بروز یافته و دارای ویژگی‌هایی چون سادگی، بومی بودن و هماهنگی با شرایط اجتماعی زمان خود می‌باشد. در این میان، محراب به‌عنوان یکی از عناصر ارزشمند معماری مذهبی، همواره کانون توجه هنرمندان بوده و با عناصر تزئینی متنوعی مانند گچبری، آجرکاری، حجاری و کاشیکاری آراسته شده است. در طبقه دوم مسجد ملک کرمان، چهار محراب مربوط به نیمه دوم قرن پنجم هجری وجود داشته که بقایایی از سه محراب گچبری آن باقی مانده است. این محراب‌ها از نظر اندازه و ابعاد تقریباً یکسان هستند. با توجه به منع شرعی تصویرسازی در اسلام، هنرمندان ایرانی از نقوش انتزاعی و قراردادی برای تزئین فضاهای مذهبی استفاده کرده‌اند. اوج هنر گچبری و تزئین محراب در دوره سلجوقیان نمایان شده که به‌عنوان نقطه عطفی در تاریخ معماری اسلامی ایران محسوب می‌شود. این مقاله با هدف بررسی نقوش گچبری محراب‌های مسجد ملک کرمان در دوره سلجوقی و کاربرد آن‌ها در طراحی روسری تدوین شده است.

کلیدواژه‌ها: گچبری، سلجوقیان، محراب، مسجد ملک

مقدمه

در دوره سلجوقی، هنر گچبری دچار تحولاتی شد و با استفاده از خطوط کوفی، ثلث و نسخ، به همراه نقوش گیاهی و اسلیمی، در نمای داخلی بناها کاربرد گسترده یافت. کتیبه‌های پرکار پیرامون محراب، حاشیه‌های برجسته با نقش‌های گیاهی و اسلیمی، نشان‌دهنده اوج دقت و ظرافت هنرمندان این دوره است (گودرزی و مهدی‌نژاد مقدم، ۱۳۹۳: ۷). قرن پنجم هجری مصادف با سلطنت سلجوقیان، یکی از دوران‌های مهم تحول در هنر اسلامی ایران محسوب می‌شود که در آن معماری و هنرهای تزئینی به‌ویژه در بناهای مذهبی و عمومی رشد چشمگیری یافتند (صاحبی بزاز، ۱۳۸۹: ۷۱). مسجد ملک کرمان، واقع در جنوب شرقی شهر کرمان و از نوع چهار ایوانی، نخستین مسجد جامع شهر به‌شمار می‌رود. براساس کتیبه‌های کشف‌شده پس از زلزله ۱۳۶۰، مشخص شد که بنای اصلی توسط ملک تورانشاه، پسر ملک قاور، بین سال‌های ۴۷۷ تا ۴۹۰ هجری قمری احداث شده است (شیخی و بیت‌اللهی، ۱۳۹۶: ۶۰).

پیشینه تحقیق

گرایش به استفاده از تزئینات هندسی در هنر اسلامی، به دلیل برخورداری از ویژگی‌هایی چون تجرید، نظم، تقارن، تناسب و هماهنگی با خطوط قرآنی، از جایگاه والایی برخوردار است. با این حال، منابع مطالعاتی درباره نقوش گچبری محراب‌های مسجد ملک کرمان محدود است. از جمله منابع مرتبط می‌توان به مقاله‌ی احمد صالحی کاخکی و بهاره تقوی‌نژاد (۱۳۹۶) درباره چینش کتیبه‌ها در محراب‌های گچبری قرون ششم تا هشتم هجری اشاره کرد. همچنین مقاله‌ی دکتر امیر اکبری (۱۳۹۰) در فصلنامه تأثیر هنر و معماری ساسانیان بر معماری سلجوقیان، روش معماری اسلامی را بررسی کرده است. پژوهش یدالله حیدری باباکمال و همکاران (۱۳۹۳) نیز به بررسی گچبری‌های مسجد ملک از منظر هنر اسلامی پرداخته است. این تحقیق در تلاش است تا با تحلیل کلی این نقوش، ایده‌هایی برای طراحی روسری ارائه دهد.

تاریخچه سلسله سلجوقیان

سلجوقیان طایفه‌ای از ترکمانان غز بودند که از قرن پنجم تا ششم هجری (۱۱ تا ۱۲ میلادی) بر بخش‌های وسیعی از ایران حکومت کردند. این سلسله با بهره‌گیری از سیاست‌مداران بزرگی چون خواجه نظام‌الملک طوسی، به ثبات و شکوفایی اجتماعی و اقتصادی دست یافت و آثاری چون مساجد، مدارس، کاروانسراها، مناره‌ها و نظامیه‌ها را پایه‌گذاری کرد. در این دوران، هنرهایی مانند گچبری، کاشی‌کاری و آجرکاری نیز به‌اوج خود رسیدند (زمرشیدی، ۱۳۹۲: ۲۲؛ محمدی و حسینی، ۱۳۹۳: ۴۱).

پیدایش گچبری در ایران

هنر گچبری پیشینه‌ای کهن دارد و نمونه‌هایی از آن در دوره عیلامی (کشفیات هفت تپه خوزستان) مشاهده شده است (زمرشیدی، ۱۳۹۲: ۲۰). در دوران اسلامی، به‌ویژه در سلجوقی و ایلخانی، این هنر با شکوفایی همراه بوده و هنرمندان با بهره‌گیری از نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ای، شکوهی خاص به معماری ایران بخشیده‌اند (حاتمی تاجیک و حیدری، ۱۴۰۲: ۲۵۹).

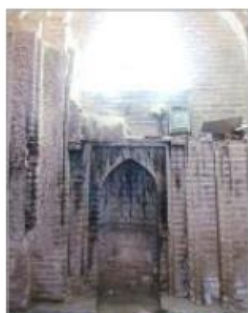
گچبری در دوره سلجوقیان

از ویژگی‌های گچبری سلجوقی می‌توان به برجسته‌کاری، کنده‌کاری عمیق، و ایجاد سایه‌روشن‌های دقیق اشاره کرد. در برخی موارد، لایه گچ روی آجرکاری‌های منقوش کشیده می‌شد تا جزئیات بهتر نمایان گردد (حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۹).

در رباط شرف نیز از گچبری‌های هندسی، کتیبه‌ای و کوفی استفاده شده که بیانگر خلاقیت بی‌نظیر هنرمندان آن دوره است (زمرشیدی، ۱۳۹۲: ۲۲).

محراب‌های گچبری

در معماری اسلامی، محراب اصلی‌ترین رکن مسجد است که نشان‌دهنده جهت قبله و جایگاه خضوع و خشوع نمازگزاران است. محراب‌های گچبری قرن ششم تا هشتم هجری، با ترکیبی از تزئینات گیاهی، هندسی و کتیبه‌های متنوع، آراسته شده‌اند و بخش‌هایی چون طاق‌نما، ستون‌ها و لچکی‌ها را در بر می‌گیرند (تقوی‌نژاد، ۱۳۹۷: ۲۴). در این محراب‌ها، از دو شیوه طراحی استفاده شده است: مدور کردن با خط و مدور کردن با سطح که نقوش حلزونی و اسلیمی را پدید می‌آورند (حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳: ۱۵۹).

شکل ۴. محراب مسجد جامع اردستان

شکل ۳. محراب امامزاده کرار بوزان

شکل ۲. محراب مسجد جامع گار

شکل ۱. محراب زیرزمین مسجد جامع تبریز

شکل ۸. محراب رباط شرف (حیات اول)

شکل ۷. محراب مسجد سنگان

شکل ۶. محراب مسجد ملک زوزن خواف

شکل ۵. محراب امام حسن (ع) اردستان

شکل ۱۲. محراب مسجد امام/ ملک کرمان

شکل ۱۱. محراب مسجد-مدرسه حیدریه قزوین

شکل ۱۰. محراب مسجد جامع جوبین سمنان

شکل ۹. محراب رباط شرف (حیات دوم)

تصویر شماره ۱. نمونه‌هایی از محراب‌های گچبری. [تقوی‌نژاد، ۱۳۹۷، ص ۲۶]

مسجد ملک کرمان

مسجد ملک کرمان یکی از قدیمی‌ترین مساجد شهر کرمان و حتی ایران است که در جنوب شرقی شهر قدیم کرمان واقع شده است. این مسجد پیش از احداث خیابان ششم بهمن، در بافت یکی از قدیمی‌ترین محلات کرمان یعنی محله عادلشاه قرار داشت. امروزه این مسجد در خیابان امام خمینی، در مرکز شهر کنونی و در محله‌ای به نام مسجد ملک واقع شده است. مسجد ملک با بیش از ۹۰۰ سال قدمت، نخستین مسجد جامع کرمان به‌شمار می‌رود و تا دوران آل مظفر و پیش از احداث «مسجد جامع مظفری»، به‌عنوان مرکز اصلی اجتماعات مذهبی شهر شناخته می‌شد. [منبع: حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۵۹]

نمایی از حیاط مسجد ملک (ضلع شرقی در روبه‌رو قرار دارد).

تصویر شماره (۲) مسجد ملک کرمان (ویکی پدیا)

محراب‌های مسجد ملک کرمان

شبستان امام حسن (ع) معروف‌ترین شبستان این مسجد است که چهار محراب گچبری را در دل خود جای داده است. یکی از این محراب‌ها در فضای داخلی شبستان قرار دارد و سه محراب دیگر روی بام آن واقع شده‌اند. دسترسی به این محراب‌ها از طریق راه‌پله‌ای که در کنار شبستان قرار دارد، ممکن است. تا چندی پیش گمان می‌رفت تمامی این محراب‌ها مربوط به دوره سلجوقی هستند، اما پس از زلزله سال ۱۳۶۰ و انجام مطالعات بیشتر، مشخص شد که شبستان و محراب اصلی آن به دوره آل‌بویه بازمی‌گردد. کارشناسان بر این باورند که در این محل پیش‌تر بنای مذهبی متعلق به سده‌های اولیه اسلامی یا دوره دیلمیان وجود داشته و تورانشاه آن را توسعه داده است. سه محراب روی بام فاقد هرگونه کتیبه هستند، اما به‌نظر اغلب کارشناسان میراث فرهنگی، این محراب‌ها متعلق به قرن پنجم هجری و دوران سلطنت ملک تورانشاه هستند. [منبع: شیخی و بیت‌الهی، ۱۳۹۶، ص ۶۰] سه محراب گچبری شده زیبا که حدود ۱۰۰ تا ۱۵۰ سال پیش از دوره سلجوقی ساخته شده‌اند، نیز در این مسجد دیده می‌شوند. محراب اصلی در داخل ایوان قرار دارد و طاق آن با نقوش تزئینی پوشیده شده است. دو بادگیر بزرگ در دو طرف محراب تعبیه شده‌اند تا ایوان را در تابستان خنک نگه دارند. [منبع: زمانی بابگه‌ری و یوزباشی، ۱۳۹۷، ص ۱۰۴]

نقوش به کار رفته در محراب‌ها

نقوش محراب‌های مسجد ملک کرمان را می‌توان به چهار دسته کلی تقسیم کرد:

۱. نقوش گیاهی ۲. کتیبه‌ها ۳. نقوش هندسی ۴. نقوش سمبولیک [منبع: گودرزی و مهدی‌نژاد مقدم، ۱۳۹۳، ص ۹]

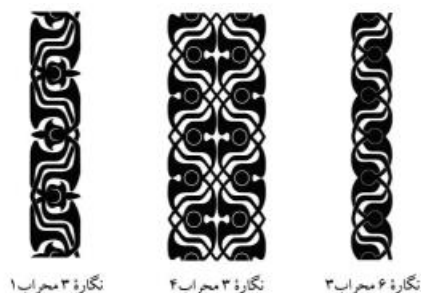

تصویر شماره ۴. نقوش محراب مسجد ملک کرمان (حیدری باباکمال، زارعی، دهقان، حاج حسینی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۹)

در ادامه، هریک از این دسته‌ها به اختصار معرفی می‌شود:

نقوش گیاهی

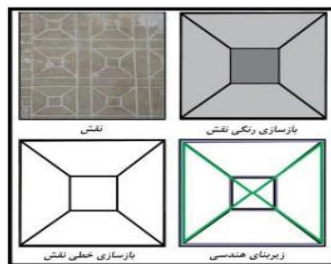
نقوش گیاهی، به‌ویژه اسلیمی‌ها و ختایی‌ها، از اصلی‌ترین عناصر تزئینی در معماری اسلامی هستند. این نقوش با الهام از طبیعت اما به‌صورت انتزاعی طراحی شده‌اند و با پیچ و تاب‌های منظم، بر سطوح مختلف ابنیه، از جمله محراب‌ها، دیده می‌شوند. [منبع: تاجیک و حیدری، ۱۴۰۲، ص ۲۶۲]

تصویر شماره ۶. نگاره‌های مشابه گیاهی در محراب‌های ۱-۳-۴ مسجد ملک (شیخی، بیت‌الهی، ۱۳۹۶، ص ۶۲-۶۶)

نقوش هندسی

نقوش هندسی، به عنوان دومین دسته از نقوش، بر پایه اصول ریاضی و نمادهای کیهانی طراحی شده‌اند. این نقوش در لچکی‌ها، طاق‌نماها و حواشی محراب، به ویژه به صورت گره هندسی ترکیب با کتیبه کوفی، کاربرد دارند. [منبع: حاتمی تاجیک و حیدری، ۱۴۰۲، ص ۲۶۲]

نقش موجود بر روی دیوار محراب مسجد امام کرمان.

تصویر شماره ۵. نقش هندسی که دو طرف محراب قرار دارد و با آجر و گچ کار شده است با پایه هندسی مربع و مثلث [حیدری باباکمال، زارعی، دهقان، حاج حسینی، ۱۳۹۳، ص ۱۶۹]

کتیبه‌ها

کتیبه‌های محراب‌های مسجد ملک، عموماً به خط کوفی گره‌دار نگاشته شده‌اند. در برخی قسمت‌ها نیز از خط نسخ در زمینه آبی برای تزئین تورفتگی محراب استفاده شده است. [منبع: حیدری باباکمال و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۱۶۱-۱۶۴]

تصویر شماره ۷. بقایای کتیبه گچبری خط نسخ در محراب شبستان امام حسن

موقعیت و ساختار محراب‌ها

محراب اصلی در داخل شبستان امام حسن واقع شده است. سه محراب دیگر بر بام شبستان و در کنار گنبدخانه ایوان اصلی قرار دارند. محراب میانی نقش اصلی را ایفا می‌کند و دو محراب دیگر، جنبه تزئینی داشته و مکمل آن هستند. شواهد نشان می‌دهد که در دو طبقه این مسجد، نماز برگزار می‌شده است. [منبع: همان، ص ۱۶۴]

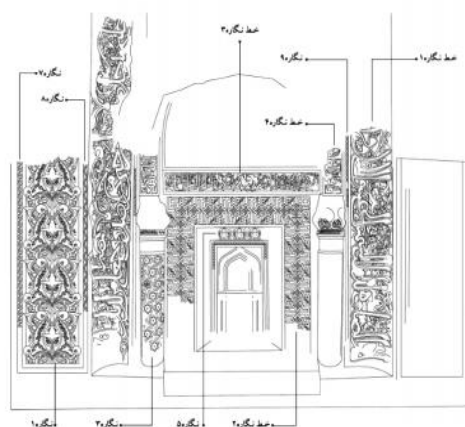
کاربرد نقوش محراب در طراحی روستری

لباس و پوشش مناسب، از جنبه‌های فرهنگی و اجتماعی مهم در هر جامعه است، به ویژه در ایران اسلامی که حجاب جایگاه خاصی دارد. آیه‌ای در قرآن کریم نیز بر این موضوع تأکید دارد:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ...» [منبع: زارعی، ۱۴۰۱، ص ۱]

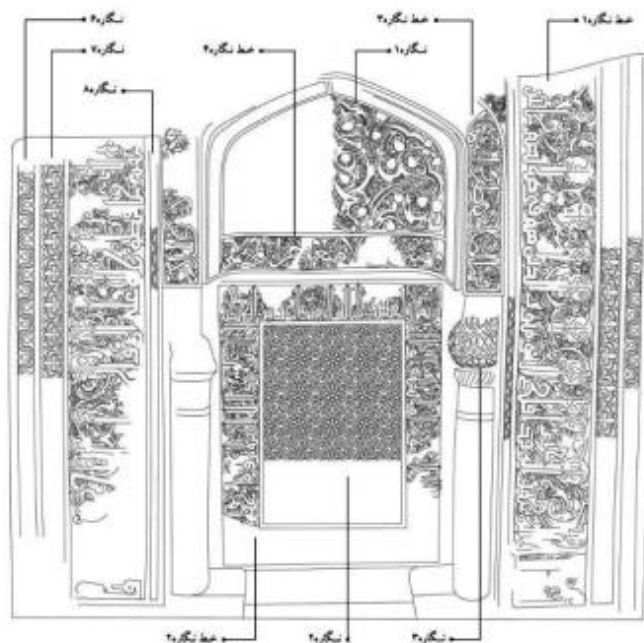

تصویر شماره ۱۱. طرح ترسیمی خطی از نمای روبروی محراب شماره ۲ پشت بام شبستان امام حسن (ع)

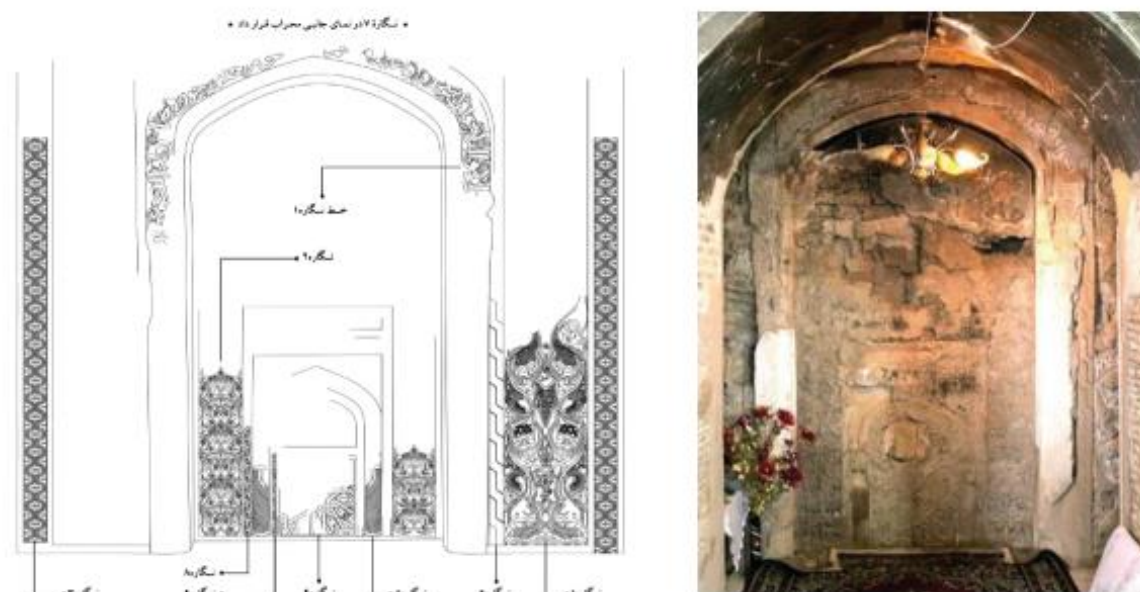

تصویر شماره ۱۲. محراب شماره ۳ پشت بام شبستان امام حسن

تصویر شماره ۱۳. طرح ترسیمی خطی از نمای روبروی محراب شماره ۳ پشت بام شبستان امام حسن

تصویر شماره ۱۴ محراب شماره ۴. تصویر شماره ۱۵ طرح ترسیمی داخل شبستان امام حسن خطی از نمای روبروی محراب شماره ۳ پشت ۱۴ بام شبستان امام حسن

محل	نگاره ۱ محراب ۲	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴
عکس						
نقش زمینه						
محل	نگاره ۱ محراب ۲	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴	نگاره ۱ محراب ۴
عکس						
نقش زمینه						

تصویر شماره ۱۶. [شیخی، بیت الهی، ۱۳۹۶، ص ۷۳]

دوسری

پوشش مناسب و آراسته، از مهم ترین شاخص های تمدن و فرهنگ انسانی به شمار می آید. در جوامع امروزی، بانوان نقش اساسی و تعیین کننده ای در ابعاد مختلف اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و اقتصادی دارند و انتخاب نوع پوشش آنها، به عنوان عنصری تأثیر گذار، دارای اهمیت ویژه ای است. در کشور ایران که بر مبنای اصول اسلامی پایه گذاری شده، حجاب نه تنها یک امر شرعی، بلکه دارای جنبه های فرهنگی، اجتماعی و حتی اقتصادی است و بر سبک زندگی فردی و اجتماعی اثر گذار می باشد. [هنردوست و کریم آبادی، ۱۴۰۲، ص ۱]

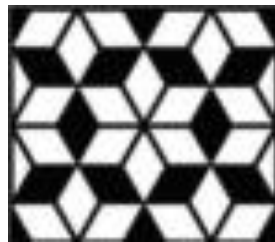
در آیه ای از قرآن کریم به صراحت آمده است:

«يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لِّأَزْوَاجِكَ وَبَنَاتِكَ وَنِسَاءِ الْمُؤْمِنِينَ يُدْنِينَ عَلَيْهِنَّ مِنْ جَلَابِيبِهِنَّ...»

ای پیامبر! به همسران، دختران و زنان مؤمن بگو که جلباب‌های (روسری‌های بلند) خود را بر خود فرو افکنند. این عمل، موجب شناخته شدن آنان و جلوگیری از آزار می‌شود. [زارعی، ۱۴۰۱، ص ۱]

در فرهنگ ایرانی، واژه «چارقد» معادل سنتی روسری است. اصل این واژه احتمالاً «چهارقد» بوده و به معنای پارچه‌ای مربع شکل است که بر خلاف «لچک» — که سه گوش است — به صورت مربع یا به شکل سه گوش تا شده و بر روی سر قرار می‌گرفته است. [نکودم مطلق، ۱۳۹۰، ص ۳۷]

در این پژوهش، طراحی روسری بر پایه نقوش گچبری محراب‌های مسجد ملک کرمان، به‌ویژه نقوش گیاهی، انجام گرفته است. این طرح‌ها که برگرفته از نگاره‌های تزئینی در معماری اسلامی هستند، با الهام از تصویرهای شماره ۱۶ و ۱۷ بازآفرینی شده و در قالب نقشی اصیل و ایرانی در طراحی روسری ارائه شده‌اند.

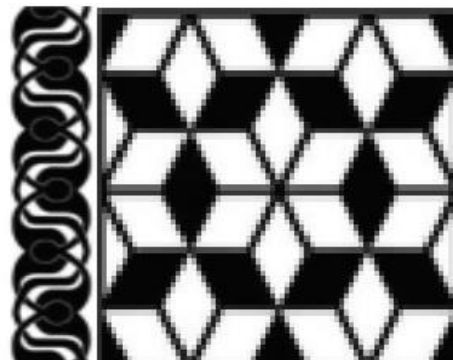
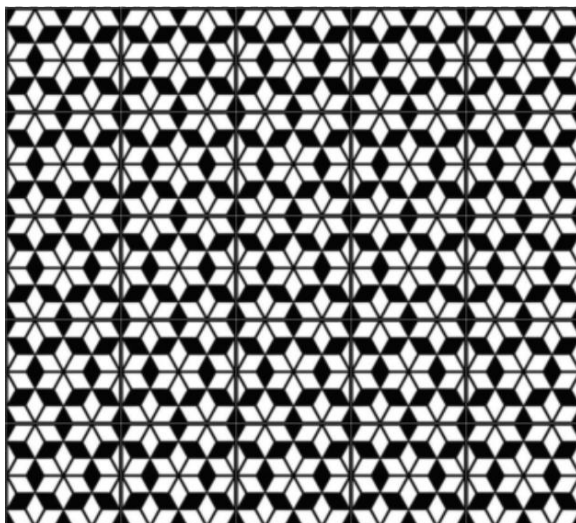

تصویر شماره ۱۷

تصویر شماره ۱۶

نقش طراحی شده بشکل زیر می‌باشد:

نتیجه‌گیری

گچبری به عنوان روش تزئینی وابسته به معماری، طی سده‌ها روند تکاملی خود را پیموده است. تا قبل از سلجوقیان به علت این که محراب‌ها را در ابعاد بزرگ می‌ساختند ریزه کاری‌های گچبری بر روی آن‌ها نمود چندانی نداشت اما در دوره سلجوقی گچبری به عنوان شیوه مسلط تزئین داخل بناها استفاده شده است. ارزش فنی بالامطالعه تزئینات گچبری محراب‌های دوره سلجوقی مسجد ملک کرمان از دیدگاه هنر اسلامی و نقش‌های متنوع و زیبای سلجوقی موجب شده تا گچبری به عنوان مهم‌ترین آرایه معماری در دوره‌های بعد مورد توجه قرار گیرد و به پیشرفت بزرگی نایل آید. معماری سنتی ایران به منزله یک سرمایه بی‌مانند فرهنگی و تاریخی، جنبه‌های ناشناخته بسیاری را در خود دارد. مساجد و فضاهای معماری مذهبی، شاید به این دلیل که توسط قشر مذهبی جامعه مورد بهره‌برداری قرار گرفته و در حصر گروهی خاص قرار می‌گیرند، کمتر مورد توجه قرار می‌گیرند و هم از این نظر نیز باید گفت که ابعاد هنری و تاریخی نامکشوف بسیاری دارند. مسجد ملک کرمان که افزون بر هزار سال از ساخت آن می‌گذرد، یکی از این مواردی است که علیرغم برخورداری از پیشینه هزارساله، تعداد پژوهش‌های انجام شده پیرامون آن، به تعداد انگشتان دست نیز نمی‌رسد. و همچنین استفاده از نقوش مسجد کرمان در طراحی انواع پوشاک مانند شال، روسری و استفاده از طرح‌ها در برش‌ها و... برای جاودان ماندن این نقوش زیبا مورد نیاز است.

منابع

- تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۷). مطالعه تطبیقی تزیینات هندسی محراب‌های گچبری دوره سلجوقی با محراب‌های گچبری دوره ایلخانی در ایران.
- تاجیک، مهدی و حیدری، آزاده. (۱۴۰۲). بررسی تطبیقی نقوش گچبری محراب در دوره سلجوقیان و ایلخانان با مقایسه دو مورد: محراب مسجد شاه ابوالقاسم یزد و محراب مسجد جامع ابرکوه.
- حاتمی تاجیک، مهدی و حیدری، آزاده. (۱۴۰۲). تحلیل نقوش گچبری محراب در معماری اسلامی.
- حیدری باباکمال، یدالله؛ زارعی، محمدابراهیم؛ دهقان، مریم؛ حاج‌حسینی، محسن. (۱۳۹۳). مطالعه تزیینات گچبری محراب‌های دوره سلجوقی مسجد ملک کرمان از دیدگاه هنر اسلامی.
- زارعی، محمدرضا. (۱۴۰۱). چگونگی آشنایی با حجاب و تأثیر آن بر زندگی.
- زمانی بابگهری، فاطمه؛ یوزباشی، عطیه. (۱۳۹۷). گونه‌شناسی و قابلیت گرافیکی ارایه‌های معماری مسجد امام کرمان.
- زمرشیدی، حسین. (۱۳۹۲). هنرهای تزیینی و پدیده‌های شگرف گچبری در معماری ایران.
- شیخی، علیرضا؛ بیت‌اللهی، علیرضا. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی نگاره و خط‌نگاره در محراب.
- صاحبی بزاز، منصوره. (۱۳۸۹). خط و مضمون در کتیبه‌های محراب‌های گچبری بناهای سلجوقی.
- گودرزی، مصطفی؛ مهدی‌نژاد مقدم، امیر. (۱۳۹۳). محراب و نقوش به‌کار رفته در آن.
- محمدی، پریسا؛ حسینی، سیدرضا. (۱۳۹۳). مطالعه تحلیلی نقوش گیاهی بر آبگینه در سده پنجم و ششم هجری ایران.
- محمدزاده مقدم، سمیه. (۱۳۹۸). بررسی نقوش و تزیینات کتب مصور دوره سلجوقی.
- نوروژی قره‌قشلاقی، حسین؛ محی‌الدین، آقا داودی. (۱۳۹۹). تحلیل هم‌نوايي ارایه‌های تزیینی و معماری در بناهای علمی - مذهبی عهد صفویه و قاجار (مدرسه چهارباغ و رکن‌الملک اصفهان).
- هنردوست، عطیه؛ کریم‌آبادی، صبا. (۱۴۰۲). بررسی اقتصادی کالای حجاب با استفاده از الگوی ADIS.
- نکودم، سید جمال. (۱۳۹۰). واژه‌های فراموش‌شده تهران قدیم.